UDK: 94(575.1):343.35"197/198"

O‘ZBEKISTON SSR AGROSANOAT KOMPLEKSINING IJTIMOIY-EKOLOGIK OQIBATLARI ("PAXTA ISHI", 1975–1989-YILLAR)

Aslonov Islombek Soyibjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada "Paxta ishi" (Xlopkovoye delo) — O‘zbekiston SSRda 1975–1989-yillarda olib borilgan yirik korrupsiyaga qarshi tergov jarayoni — sovet agrar tizimiga xos ijtimoiy-ekologik va siyosiy hodisa sifatida o‘rganiladi. "Pripiska" (soxtalashtirishlar) tizimining mexanizmlari, iqtisodiy yo‘qotishlarning ko‘lami, O‘zbek aholisi uchun ijtimoiy oqibatlar va milliy mustaqillik harakatini tezlashtirgan siyosiy natijalar ko‘rsatib beriladi. Tarixiy-qiyosiy metodologiya asosida «Paxta ishi» Moskvaning utopik reja ko‘rsatkichlarining tizimli mahsuli ekanligi isbotlanadi.

Kalit so‘zlar: *Paxta ishi, pripiska tizimi, sovet korrupsiyasi, O‘zbekiston SSR, agrosanoat kompleksi, milliy mustaqillik, siyosiy repressiyalar, Gdlyan-Ivanov tergovlari.*

KIRISH.

"Paxta ishi" — sovet tarixining eng keng qamrovli korrupsiya tergovlaridan biri — 1983–1989-yillarda SSSR Bosh prokuraturasi tomonidan olib borilgan bo‘lsa-da, uning ildizlari 1975-yildan boshlangan «pripiska» tizimiga borib taqaladi [1]. I.A. Karimov keyinchalik yozganidek: *"Paxta ishi faqat korrupsiya bilan bog‘liq emas edi — bu siyosat va uning milliy manfaatlarga zidligi bilan bog‘liq edi"* [2]. Ushbu ibora «Paxta ishi»ning nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va ijtimoiy mohiyatini yaqqol ifodalaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: *"Biz o‘z o‘tmishimizga xolisona va ob'ektiv nazar bilan qarashimiz zarur"* [3]. Aynan mana shu ruh bilan «Paxta ishi»ni tizimli tahlil qilish — sovet agrar siyosatining mantiqiy xulosasi sifatida o‘rganish — zamonaviy ilmiy tarixshunoslikning muhim vazifasi hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi: "Paxta ishi" korrupsion mojarosining tarixiy mohiyatini, uning mexanizmlari va ko‘lamini hamda O‘zbekiston SSR ijtimoiy-siyosiy hayotiga oqibatlarini kompleks tarixiy tahlil qilishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

R.M. Cucciolla [4] «Paxta ishi»ni eng to‘liq va ilmiy jihatdan eng puxta o‘rgangan xorijiy tadqiqotchi hisoblanadi. Uning «Self-victimization» kontseptsiyasiga ko‘ra, «Paxta ishi» tergovi O‘zbekiston milliy mustaqillik harakatining katalizatoriga aylandi — Karimov rahbariyati uni mustamlaka zulmi sifatida talqin qilib, keng xalq ommasini birlashtirdi. B. Pasilov[5] «Paxta ishi»ni sovet iqtisodiy tizimining inqirozi mahsuli sifatida ko‘rib chiqqan va pripiskalar tizimining statistika sohasiga ko‘rsatgan buzg‘unchi ta'sirini batafsil tahlil qilgan.

J. Critchlow[6] ushbu davrdagi O‘zbekiston-Markaz munosabatlarini milliy-siyosiy aspektdan o‘rganib, «Paxta ishi»ning O‘zbek elitasini zaiflashtirish maqsadida ishlatilganligini ko‘rsatgan. G. Gleason [7] sovet davrida iqtisodiy qaramlik tizimini tahlil qilib, pripiskalar mexanizmini ushbu tizimning muqarrar natijasi sifatida baholagan. F.R. Dilmurodov [8] "perestroyka" siyosatining O‘zbekiston SSR ijtimoiy hayotiga ta'sirini o‘rganib, Gosagroprom va «Paxta ishi» o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatgan.

Mahalliy tadqiqotlar orasida I.M. Xaydarov [9] O‘zbekiston agro-sanoat oziq-ovqat kompleksi tarixini 80–90-yillar misolida o‘rganib, «Paxta ishi»ning iqtisodiy oqibatlarini tahlil qilgan. Mavjud adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu mavzu siyosiy-huquqiy aspektdan ko‘ra tarixiy-tizimli tahlil nuqtayi nazaridan kamroq o‘rganilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadqiqotda to‘rtta metodologik yondashuv qo‘llanildi. Birinchi — tarixiy-hujjatli tahlil: «Paxta ishi» tergoviga oid mavjud ma'lumotlar, sud hujjatlari va arxiv materiallar tahlil qilindi. Ikkinchi — tizimli tahlil: pripiska mexanizmi kolxozdan viloyatgacha bo‘lgan boshqaruv zanjiri bo‘yicha ko‘rib chiqildi; bu reja belgilashning utopik tabiati bilan korrupsiya o‘rtasidagi tizimli bog‘liqlikni ko‘rsatdi.

Uchinchi — qiyosiy-tarixiy yondashuv: O‘zbekistondagi vaziyat SSSR boshqa respublikalaridagi shunga o‘xshash korrupsion hodisalar bilan taqqoslandi. To‘rtinchi — siyosiy tahlil: «Paxta ishi»ning siyosiy oqibatlari — milliy mustaqillik harakatiga ta'siri — R.M. Cucciolla kontseptsiyalari asosida baholandi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

«Paxta ishi»ning kelib chiqishini tushunish uchun avvalo sovet reja tizimining O‘zbekistonga nisbatan qo‘llanilish mantiqini ko‘rib chiqish zarur. Markaz tomonidan qo‘yilgan yillik paxta rejalari ob'ektiv imkoniyatdan tashqari darajada yuqori belgilangan edi: 1970-yil uchun belgilangan reja — 5 million tonna, 1980-yil uchun — 6 million tonna [1]. Bu raqamlarga erishish uchun rayonlar, viloyatlar va respublika rahbariyati «pripiska» — yozma hisobotlarni soxtalashtirishga — majbur bo‘ldi.

Pripiskalar quyidagi sxema bo‘yicha amalga oshirildi: kolxoz raisi dala brigadiriga mavjud bo‘lmagan miqdorni yozib beradi, brigada va rayon statistikasi shu raqamni rayon hisobotiga ko‘chiradi, rayon rayon statistikasini viloyatga, viloyat esa Toshkentga jo‘natadi. Markaz esa bu raqamlar asosida xazinadan haqiqatda yetishtirilmagan paxta uchun to‘lov o‘tkazadi [4].

1-jadval. "Paxta ishi" tergovining asosiy ko‘rsatkichlari (1983–1989)

Ko‘rsatkich	**Ma'lumot**
Tergov davri	1975–1989-yillar (faol faza: 1983–1989)
Jinoiy javobgarlikka tortilganlar	20 000 dan ortiq kishi
Davlat byudjetiga yetkazilgan zarar	4 milliard rubl (1976–1983)
Mahkum etilgan yirik rahbarlar soni	2 500 dan ortiq
Tergovchilar guruhi	T. Gdlyan va N. Ivanov boshchiligida

Manba: Cucciolla R.M. [4]; Pasilov B. [5] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Tergov ma'lumotlariga ko‘ra, 1976–1983-yillar oralig‘ida mavjud bo‘lmagan paxta uchun Ittifoq byudjetidan 4 milliard rubl to‘lab berilgan [4]. Bu raqam O‘zbekistonning bir yillik davlat byudjetiga teng edi. Pasilov B. tadqiqotida esa pripiskalarning nafaqat moliyaviy jihatdan, balki butun statistika tizimini buzishi tafsiliy ko‘rsatilgan [5].

1983-yili Moskva tergovchilari T. Gdlyan va N. Ivanov boshchiligidagi maxsus tergov guruhi O‘zbekistonga yuborildi. 1983–1989-yillar ichida 20 000 dan ortiq kishi

jinoiy javobgarlikka tortildi [4]. Tergovlar natijasida O‘zbekiston SSR Kommunistik partiyasining bir qator yirik rahbarlari sudlandi.

2-jadval. Reja ko‘rsatkichlari va haqiqiy paxta yig‘imi taqqoslamasi (1975–1983)

Yil	Reja (mln. tonna)	Rasmiy hisobot (mln. tonna)	Haqiqiy yig‘im (taxminan)
1975	5,5	5,4	4,8–5,0
1978	5,8	5,7	4,9–5,1
1980	6,0	6,2	5,3–5,6
1983	6,2	6,0	5,1–5,3

Manba: Cucciolla R.M. [4]; Pasilov B. [5]; Rumer B. [10] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Ko‘pchilik tarixchilar va mahalliy kuzatuvchilar bu jarayonni nafaqat haqiqiy korrupsiyaga qarshi kurash, balki O‘zbekiston mahalliy elitasini zaiflashtirish va Markazning nazoratini kuchaytirish maqsadidagi «siyosiy instrument» sifatida ham baholadilar [6]. R.M. Cucciolla ning «Self-victimization» kontseptsiyasiga ko‘ra, bu jarayon O‘zbekiston milliy mustaqillik harakatiga siyosiy zamin hozirladi [4].

«Paxta ishi»ning ijtimoiy oqibatlari ham katta edi. Aholida qo‘rquv va ishonchsizlik kuchaydi; qishloq jamoalarida kolxoz rahbarlari va partiya xodimlari «jinoyatchi» deb ko‘rsatilishi an'anaviy hurmat tizimini buzdi. Biroq paradoks shundaki, bu jarayon O‘zbek milliy ongini ham uyg‘otdi — «paxta zulmi» mustamlaka ramziga aylandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

"Paxta ishi" O‘zbekiston SSR agrosanoat kompleksining tizimli inqirozining eng yaqqol ko‘rinishi hisoblanadi. U asosan kolxozchilar va mahalliy rahbariyat emas, balki markazdan qo‘yilgan utopik rejalar bilan belgilangan tizimiy muammoning mahsuli edi. Shu bilan birga, u O‘zbekiston milliy tarixida muhim siyosiy va psixologik iz qoldirdi va oxir-oqibat mustaqillik harakatining katalizatoriga aylandi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi: 1) «Paxta ishi» davri arxiv hujjatlarini raqamlashtirilishi va jamoatchilikka ochilishi tarixiy adolatni tiklash uchun muhim; 2) majburiy mehnat tarixi maktab va oliy o‘quv yurtlarida "O‘zbekiston tarixi" kursida maxsus mavzu sifatida kiritilsin; 3) pripiska tizimining iqtisodiy oqibatlarini zamonaviy metodologiyalar asosida qayta baholash; 4) bu davr hujjatli filmlar va badiiy adabiyot orqali keng jamoatchilikka yetkazilsin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Cucciolla R.M. The Crisis of Soviet Power in Central Asia: The’Uzbek cotton affair' (1975–1991). PhD dissertatsiyasi. — Florence: European University Institute, 2017. — 312 p.

2. Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. — Toshkent: O‘zbekiston, 1993. — B.47.

3. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. T.1. — Toshkent: O‘zbekiston, 2017. — 488 b.

4. Cucciolla R.M. Legitimation through Self-Victimization: The Uzbek cotton affair and its repression narrative (1989–1991). // Central Asian Survey. — 2019. — Vol.38, No.2. — PP.280–298.

5. Pasilov B. "Cotton Case" in Uzbekistan: Crisis of the Soviet Economic System or Victims of the Totalitarian Regime? // CESS Annual Conference Proceedings. — 2023. — PP.1–12.

6. Critchlow J. Nationalism in Uzbekistan: A Soviet Republic's Road to Sovereignty. — Boulder: Westview Press, 1991. — 207 p.
7. Gleason G. The Political Economy of Dependency under Socialism. // Central Asian Survey. — 1991. — Vol.10, No.4. — PP.47–73.
8. Dilmurodov F.R. The Impact of the’Perestroika' Policy (1985–1991) on the Social Life of the Uzbek SSR. // Academicia. — 2021. — Vol.11, No.3. — PP.1200–1210.
9. Khaydarov I.M. On the History of the Agro-Industrial Food Complex of Uzbekistan (80–90s of the XX Century). // O‘zMU xabarlari. — 2023. — 1-son. — B.45–52.
10. Rumer B. Soviet Central Asia: A Tragic Experiment.— Boston: Unwin Hyman, 1989.— 227 p.
11. Pomfret R. The Economies of Central Asia. Princeton: Princeton University Press, 1995. 238 p.
12. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka ostonasida. — Toshkent: O‘zbekiston, 2011. — 432 b.
13. Narodnoe xozyaystvo UzSSR v 1985 g. — Toshkent, 1986. — S.112–118.
14. Choriyev F.N. Strengthening of the Cotton Dominance Policy. // MJBAS. — 2025. — Vol.9, No.3. — PP.110–125.
15. Spoor M. Agrarian Transition in Former Soviet Central Asia. // Journal of Peasant Studies. — 1997. — Vol.25, No.1. — PP.46–61.
16. Weinthal E. State Making and Environmental Cooperation. Cambridge: MIT Press, 2002.- 275 p.
17. Lerman Z., Sedik D. Sources of Agricultural Productivity Growth in Central Asia. // Post-Communist Economies. — 2009. — Vol.21, No.2. — PP.183–209.